

В І Д Г У К О П О Н Е Н Т А

доктора юридичних наук, доцента

Токарчук Людмили Михайлівни

на дисертацію Волкової Наталії Василівни на тему:

«Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві»

подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за

спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;

сімейне право; міжнародне приватне право

Ступень актуальності обраної теми дисертаційного дослідження

пояснюється постійним пошуком механізмів вдосконалення захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Конвенція ООН про права дитини та протоколи до неї в цілому сприяли зміцненню правових гарантій захисту сімейних прав та інтересів дитини. Вирішальну роль відіграє спрямованість її норм на забезпечення найкращих інтересів дитини. Згідно з положеннями ст. 3 Конвенції в усіх діях щодо дітей незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється найкращому забезпеченню інтересів дитини. Одна з найактуальніших проблем незалежної України є захист прав та інтересів дитини. Незважаючи на те, що законодавець всіляко прагне забезпечити підвищення правового захисту прав та інтересів дитини і підкреслити особливий статус дитини у державі, на сьогодні існує низка невирішених питань, що потребують більш чіткого регулювання охорони та захисту прав дітей. Правовою гарантією забезпечення захисту сімейних прав та інтересів дитини є судовий захист, який можна вважати основним.

Незважаючи на наявність цілої низки наукових праць, присвячених окремим аспектам захисту сімейних прав та інтересів дитини, можна констатувати, що проблеми, пов'язані із процесуальним порядком розгляду судом справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному

судочинства, ще й до нині залишаються малодослідженими. Також необхідно зазначити, що дисертація є першим в українській науці цивільного процесуального права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, виконаним на матеріалах оновленого цивільного процесуального законодавства України.

Актуальність теми дисертаційного дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Реформа цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини у людиноцентристському вимірі у цифрову еру» на 2021-2025 роки.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій зумовлюється належним науковим ступенем та високим рівнем обґрунтованості висновків та результатів дисертаційного дослідження. Структура дисертаційного дослідження визначена його предметом, метою, та відповідає вимогам та визначеним завданням, що отримало втілення в логічно вибудованому матеріалі дослідження та формує враження про комплексність, повноту та завершеність роботи.

Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, що містять п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Переважна більшість наукових висновків, положень і рекомендацій дисертаційної роботи є достатньо аргументованими, їх достовірність зумовлена тим, що дослідження ґрунтується на широкій джерельній науковій та законодавчій базі. Варто також позитивно оцінити активне використання судової практики в дослідженні, зокрема практики Європейського суду з прав людини, практики Верховного Суду, що дало змогу належно обґрунтувати висновки та пропозиції, зроблені здобувачкою. Так у тексті дисертації, що рецензується, наявні численні приклади з матеріалів судової практики Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини (сторінки 41-42, 89-90, 105-106, 127, 140, 158-160, 174, 177, 187-190, 197, 206, 213, 218, 220-221, 224, 228, 234, 236, 291, 301, 303-306, 323, 337-349). Це безумовно необхідно в роботі такого рівня, оскільки дає можливість як чітко сформулювати існуючі проблеми загального характеру, так і обґрунтовано запропонувати шляхи їх вирішення, спрямовуючи зусилля на досягнення реального практичного результату.

Також заслуговує схвалення те, що Наталія Василівна аналізує зарубіжних досвід інших країн, наприклад, досліджуючи питання функціонування інституту Уповноваженого Президентом з прав дитини, який на сьогодні в Україні трансформований, розглядає зарубіжний досвід таких країн, як: Австрія, Данія, Ізраїль, Ісландія, Норвегія, США, Фінляндія, Швеція (сторінки 63-67); досліджуючи питання сімейної медіації, аналізує зарубіжну практику: Австрії, Данії, Нідерландів, Німеччини, США, Фінляндії та ін. (сторінки 73, 74); досліджуючи питання сімейних судів як спеціалізованих, що існують в багатьох державах світу, аналізує зарубіжний досвід функціонування таких судів у: Великобританії, Італії, Німеччині, Польщі, США, Франції, Японії тощо (сторінки 91, 92, 93); досліджуючи питання щодо права дитини на висловлення своєї думки, аналізує зарубіжний досвід таких країн, як: Німеччини, Франції (сторінки 104, 105); досліджуючи питання щодо участі у судовому засіданні у режимі відеоконференції, звертається до досвіду таких країн, як: Великобританія та Сінгапур (сторінки 214, 215); досліджуючи

питання наказного провадження, аналізує зарубіжний досвід таких країн, як: Бельгія, Італія, Іспанія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Швеція (сторінки 242, 243); досліджуючи питання щодо захисту дітей від домашнього насилля, аналізує зарубіжний досвід таких країн, як: Великобританія, Іспанія, Канада, Німеччина, Республіка Болгарія, Франції, Швеції та ін. (сторінки 286, 287, 288, 295, 297, 298) тощо.

Ознайомлення із науковою працею Наталії Василівни Волкової дозволяє прийти до висновку про відсутність у дослідженні привласнення авторства чи чужого твору науки та про відсутність випадків використання у тексті вказаної наукової роботи чужого твору чи його частини без посилання на автора.

Достовірність та наукова новизна здобутих результатів обумовлюється досягненням вирішення заявлених наукових завдань.

Наукова новизна дослідження повною мірою відображені у змісті дисертаційного дослідження і підтверджені ґрунтовними висновками дисертантки. Особливу увагу варто звернути на наступні теоретичні положення та висновки, сформульовані авторкою.

Елементами новизни характеризуються положення щодо розкриття змісту принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, під яким розуміється такий підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при прийнятті нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості. Авторкою сформульовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансованості складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві. Обґрунтовано, що

оцінка найкращих інтересів дитини при прийнятті рішення у справах про захист її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві повинна проводитись відповідно до загальних та спеціальних критеріїв найкращих інтересів дитини. Загальні критерії найкращих інтересів дитини визначені ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». Спеціальні – залежать від певної категорії справ, що розглядається у цивільному судочинстві з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини, та носять невичерпний характер. До таких критеріїв авторка відносить: 1) потреби дитини щодо її психічного, психологічного розвитку, освіти, безпеки, стабільності, сімейного виховання; 2) прихильність дитини до кожного із батьків та інших членів сім'ї; 3) минулий досвід дитини, пов'язаний із застосуванням до дитини будь-якої форми жорстокого поводження, насилля тощо; 4) можливість батьків чи інших відповідальних осіб забезпечувати потреби дитини та умови проживання; 5) збереження особистих взаємин з особами, до яких у дитини є почуття прихильності; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в інтересах дитини тощо (сторінки 40-43 дисертації).

На підтримку заслуговують положення наукової новизни щодо визначення поняття захисту сімейних прав та інтересів дитини як діяльності уповноважених осіб та юрисдикційних органів, спрямованої на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках – недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини в майбутньому (сторінка 48 дисертації).

Також заслуговує схвалення положення наукової новизни, що право на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві виникає у наступних випадках: порушення, невизнання, оспорювання сімейних прав та інтересів дитини; необхідності встановлення юридичного факту або зміни правового статусу дитини для реалізації охоронюваного законом інтересу дитини або попередження та недопущення порушення прав та інтересів дитини

в майбутньому. Право на звернення до суду у порядку цивільного судочинства у випадках посягань на сімейні права та інтереси дитини гарантується кожній дитині як особисто у передбачених законом випадках, так і через законних представників, органи та осіб, яким законом надано право на звернення до суду в інтересах дитини (сторінка 48 дисертації).

Значна увага у дисертаційному дослідженні приділяється авторкою питанням визначення процесуального статусу дитини та інших учасників справи у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, а також участі у справі представників, їх правам та обов'язкам (другий та третій параграф другого розділу роботи).

Обґрунтованою вбачається викладена в дисертації пропозиції визначити у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини альтернативну територіальну юрисдикцію (підсудність) та надати можливість розглядати такі справи також судам за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини (сторінка 156 дисертації).

Заслуговує на увагу положення про необхідність розширення суб'єктного складу осіб, які мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, і наділити таким правом на час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби COVID-19, воєнного чи надзвичайного стану свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та експертів з питань права. А також пропозиції щодо надання суду можливості застосувати передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України повноваження щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише у випадку допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, а й при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини – на час заслуховування судом її думки, незалежно від того, який процесуально-правовий статус у цій справі має дитина (сторінки 215, 216 дисертації).

Варто позитивно оцінити висловлену автором пропозицію щодо необхідності наділення боржника правом на подання заяви про скасування

судового наказу, виданого відповідно до пунктів 4 і 5 частини першої статті 161 ЦПК України, якщо боржник надасть суду докази, які свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (сторінки 261, 262 дисертації).

Важливим, необхідним та вартим підтримки є те, що дисертантка пропонує визначити обмежувальний припис одним із засобів захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки він спрямований на захист дитини від домашнього насильства, тоді як домашнє насильство, як правило, вчиняється саме у сім'ї, а кривдником, переважно, є теперішній або колишній учасник сімейних правовідносин, що впливає з самого нормативного визначення поняття «домашнє насильство» (сторінка 295 дисертації).

Оремо заслуговує схвалення те, що авторка детально досліджує процесуальний порядок розгляду справ в залежності від виду провадження, такі справи як: визначення місця проживання малолітньої дитини, визнання батьківства, оспорювання батьківства, позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, стягнення аліментів на утримання дитини, усиновлення, видачі обмежувального припису на захист інтересів дитини від домашнього насильства тощо.

У висновках до дисертації в цілому дисертанткою чітко та повно, в логічній послідовності, викладено основні здобутки власного дослідження, що набуті в ході його здійснення, та пропозиції по внесенню змін та доповнень до нормативно-правових актів щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Дисертації притаманні й інші, не менш цікаві висновки, зроблені Н.В. Волковою в результаті дослідження.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження та наукових положень в опублікованих працях обумовлюється тим, що висновки до роботи було належно апробовано як результати дисертаційного

дослідження у наукових публікаціях Волкової Н.В., а саме: у фахових наукових виданнях України, перелік яких затверджено МОН України, у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку, у виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection. Опубліковані тези доповідей дисертантки на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів та в інших публікаціях, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації. Наукові здобутки дисертантки підтверджуються та повною мірою відображаються в її наукових публікаціях, кількість яких відповідає встановленим вимогам.

У дисертації належно використано наукові та інші джерела, судову практику, що дозволило дійти висновку про відсутність у докторській дисертації та наукових працях, які розкривають її результати, академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, так і відсутність порушення інших елементів академічної доброчесності.

Докторська дисертація Волкової Н.В. на тему «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» не спирається на результати її кандидатської дисертації «Цивільно правові засоби індивідуалізації фізичних осіб», захищеної у 2008 році за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, та у ній не використовувались матеріали та висновки з дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дискусійні положення дисертації та зауваження щодо її змісту. Дисертаційному дослідженню, що рецензується, притаманні і деякі дискусійні положення:

1. У роботі авторка досліджуючи питання захист сімейних прав та інтересів дитини надає визначення поняттю «захист сімейних прав та інтересів дитини» та залишає поза увагою визначення таких термінів, як «захист прав» та «захист сімейних прав». У роботі наведена низка позицій науковців з цього приводу, однак за логікою викладення матеріалу власне визначення таких понять було б доречним, з наступних підстав: по-перше, оскільки авторка

визначає, що до форм захисту сімейних прав та інтересів дитини відноситься медіація, тому визначення зазначених понять давало б змогу чітко визначити належить медіація до форм захисту чи ні. Наприклад, з позиції І.В. Спасибо-Фатеевої, яка наводиться на сторінці 45 дисертації, вбачається, що медіація не може вважатися формою захисту права, бо в ній немає державного примусу. По-друге, був би логічним перехід до визначення таких понять, як захист сімейних прав та інтересів дитини та права на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві (сторінка 48 дисертації).

2. У підрозділі 1.2. «Поняття, особливості, форми та способи захисту сімейних прав та інтересів дитини» авторка зазначає, що «захист сімейних прав та інтересів здійснюється у передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належного способу і форми захисту», при цьому авторка детально у роботі досліджує форми захисту, а щодо способу захисту сімейних прав та інтересів дитини, надає тільки перелік таких способів відповідно до ч. 2 ст.18 СК України не розкриваючи їх змісту (сторінка 53 дисертації).

3. На сторінці 78 дисертації авторка пропонує закріпити на законодавчому рівні обов'язковий досудовий порядок врегулювання спорів, з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини; у спорах щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї шляхом медіації. Однак, у спорах щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, законом уже передбачений досудовий порядок врегулювання спору шляхом звернення до органу опіки та піклування для отримання рішення щодо встановлення режиму спілкування з дитиною того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. ст. 158, 159 СК України). Виникає питання, чи не ускладнить встановлення ще одного обов'язкового досудового порядку врегулювання спору до вже існуючого доступ до суду?

4. Дискусійним, на наш погляд, є положення дисертації (сторінка 138), що потребує подальшого уточнення та роз'яснення. Так, авторка зазначає, що

«представник заінтересований у самому процесі, що виявляється у здійсненні дій в інтересах довірителя та його прагненні до досягнення результату відповідно до інтересів та на користь довірителя, тобто він має тільки процесуальний інтерес у справі». Відповідно до оновленого цивільного процесуального законодавства, представників виокремили з учасників справи, що в свою чергу, може свідчити, що на думку законодавця вони не мають юридичної заінтересованості у результаті розгляду справи та тільки реалізують юридичний інтерес особи, яку представляють в суді. Однак, необхідно зазначити, що тривалий час представники входили до складу учасників справи (осіб, які беруть участь у справі) та визначалось, що у них є процесуальна заінтересованість, зокрема професійний інтерес (принаймні у адвокатів) у процесуальному результаті розгляду справи так само як, наприклад, у прокурора, який і тепер залишився серед учасників справи.

5. Авторка у роботі пропонує визнати підставу відповідно до якої неможливо поновити батьківські права, а саме у випадку якщо один із батьків або батьки були позбавлені батьківських прав з підстави вчинення батьком або матір'ю умисного кримінального правопорушення щодо своєї дитини (сторінки 14 та 230 дисертації). Така пропозиція, з одного боку, керуючись найкращими інтересами дитини заслуговує схвалення, т.я. якщо батьки або один з них вже вчинили злочин стосовно своєї дитини, то такі дії безумовно повинні переслідуватися державою. Однак з іншого боку, оскільки є різні за тяжкістю злочини або щире каяття у скоєному злочинні батьків або одного з них, то не можна в повній мірі підтримати таке категоричне висловлювання,.

6. На сторінці 349 дисертації Волкова Н.В., зазначає, що одним з механізмів захисту сімейних прав та інтересів дитини є захист Європейським судом з прав людини, оскільки даний суд розглядає справи про захист сімейних прав та інтересів дитини щодо порушення національними судами положень ст. 6, ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Однак, за ради справедливості, необхідно зазначити, що захист прав та інтересів

дитини Європейським судом з прав людини можливий і за іншими статтями (ст. ст. 13, 14 Конвенції; ст. 1 Протоколу 1; ст. 1 Протоколу 12).

7. Вирішення завдань захисту сімейних прав та інтересів дитини перебуває у сфері інтересів передусім держави. Разом з тим, велика роль сьогодні у різних сферах життя нашого суспільства відводиться громадськості. На жаль, автор не звернув уваги на цей аспект у своєму дослідженні. Виникає питання, як на думку автора, чи існує механізм залучення представників громадянського суспільства суб'єктами владних повноважень у питаннях охорони і захисту прав дітей, як він може бути реалізований у сучасних реаліях, а головне які позитивні наслідки він може мати.

8. Слід визнати, що у разі тимчасового розлучення дитини з батьками до вирішення ними спору про місце проживання дитини, виникає колізія між суб'єктивними правами батьків і суб'єктивними правами дітей. Однак у разі спору батьків і ухвалення рішення про місце проживання дитини з одним із батьків, певним чином порушуються суб'єктивні права другого з батьків. Справедливість у справах про визначення місця проживання дитини нечасте явище, на жаль. І спори та сварки батьків, які «роздирають» дитину, також завдають їй значної шкоди. Якою вбачається автором процедура до вирішення таких спорів судом?

Загальна оцінка дисертаційної роботи та її відповідність встановленим вимогам. Вищенаведені спірні положення мають дискусійний характер і не впливають на високий рівень дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук, яка рецензується. Висловлені зауваження жодним чином не принижують загальний високий рівень дисертаційної роботи Волкової Наталії Василівни. За своїм змістом робота чітко структурована і свідчить про логічність та послідовність автора у процесі дослідження, містить чимало нових наукових розробок, практичних рекомендацій та пропозицій щодо внесення змін до чинного сімейного та цивільного процесуального законодавства України тощо.

Дисертаційне дослідження Наталії Василівни Волкової на тему «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право є ґрунтовним науковим дослідженням, за змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням та оформленням відповідають вимогам передбачених пунктами 7 та 9 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року.

На підставі викладеного вважаю, що здобувачка Наталія Василівна Волкова, заслуговує присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Опонент:

доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
декан економіко-правового факультету
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

Людмила ТОКАРЧУК

